

יוסף עופר

חילופי ו-י במקרא והשתקפותם בהערות המסורה

בין מקרי כתיב וקרי בתנ"ך רב מאוד חלקם של חילופי ו-י. במקרא כולו יש כ-315 מקרים שבהם במילת הכתיב באה האות ו ואילו לקרי מתאימה האות י, או להפך. מספר זה הוא כרבע עד שליש ממקרי הכתיב והקרי בתנ"ך.¹ בקובץ המסורה 'אכלה ואכלה' מוינו מקרי הכתיב והקרי לסוגיהם, והמקרים של חילופי ו-י נדונו שם ב-19 רשימות מסורה. המסורה מבחינה בין כתיב ו וקרי י ובין החילוף ההפוך; ממיינת את המקרים השונים לפי מיקומם במילה – בראש המילה, באמצעה או בסופה; ומקדישה רשימות מיוחדות למילים מיוחדות בעלות היקריות רבות.²

הרקע לריבוי מקרי כתיב וקרי הקשורים בחילופי ו-י ברור: שתי האותיות האלה שכיחות ודומות זו לזו בכתיבתן. בכמה ממגילות מדבר יהודה האותיות האלה כה דומות זו לזו, עד שקשה ואף בלתי אפשרי להבחין ביניהן.³ זאת ועוד, שתי האותיות

1 מספר המקרים של כתיב וקרי בתנ"ך נע בין 900 ל-1350 בערך. ההבדל בין המספר הנמוך למספר הגבוה נעוץ בעיקר בשאלת הגדרתה של מילה כ'כתיב וקרי'. במילים רבות ההבדל בין הכתיב והקרי אינו מובהק, ואינו מחייב דווקא הערת קרי, והמסורה יכולה להציב במקומה הערה על 'יתיר' או על 'מלא וחסר', או אף לא להעיר כלל ולהסתפק בניקוד. החילוף בין האותיות ו-י גורם תמיד לחילוף מובהק, שהמסורה חייבת להקדיש לו הערת קרי. לפיכך מספר המקרים הנזכר פה (315) הוא 'קשיח' למדי, ומושפע רק ממחלוקות נוסח אמתיות ולא מהבדלים במנהגי הסימון של המסרנים.

2 מקרי כתיב-וקרי ברשימות 'אכלה ואכלה' נדונו במאמרו של ד' לייאנס, 'כתיב וקרי בנוסח המקרא המוסמך ובקובץ 'אכלה ואכלה'', עיוני מקרא ופרשנות ז: ספר מנחם כהן (בדפוס). בכ"י פריס של 'אכלה ואכלה' באות 17 רשימות העוסקות בחילופי ו-י בהערות כתיב וקרי, ומספריהן במהד' פרנסדורף 80-81, 134-148 הרשימות האלה באות גם בכ"י האלה (מספריהן במהד' דיאז-אסטבן 71-72, 118-130), ומלבדן באות שם שתי רשימות נוספות (מס' 132-133). בסך הכול כלולים ברשימות האלה 316 מקרים (חמישה מהם באים בשתי רשימות). עשרה מקרים אינם מתאימים לנוסח המקובל (המיוצג באמצעות מהד' ברזיאור) ושמונה מקרים קיימים בנוסח המקובל אך אינם באים ברשימות 'אכלה ואכלה'.

3 ראה ע' ירדני, ספר הכתב העברי: תולדות, יסודות, סגנונות, עיצוב, ירושלים תשנ"א, עמ' 156 (כתב ספר הרודיאני: האותיות וי"ו וי"ד הולכות ונדמות זו לזו), 164 (כתב-ספר בתר-הירודיאני: האותיות וי"ו וי"ד דומות זו לזו), 168 (כתב רהוט בתר-הירודיאני: וי"ו וי"ד לרוב דומות זו לזו). וראה שם גם בטבלאות בעמ' 171, 173.

משמשות כאמות קריאה, וחילוף ביניהן מבטא לפעמים חילוף בין משקלים קרובים או בין גזרות קרובות (כגון: שבות-שבית; ויושם-ויישם; ויוחל-וייחל). הדמיון הגרפי מזה, והקרבה המורפולוגית בין הצורות מזה, הביאו למקרים רבים של ניגוד וחוסר הסכמה בין מסורת הכתיבה ובין מסורת הקריאה.⁴

תופעה נוספת הקשורה לחילופים האלה היא ריבוי יחסי של עדויות על מחלוקות נוספת בעניין זה בחוגי המסרנים: במצחפי המקרא של בעלי המסורה וברשימות מסורה שונות. רשימת החילופים (כלומר המחלוקות) בין מערבאי למדינחאי, היינו בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, באה בכ"י ל ובדפוס ד (ויש ביניהם הבדלים מסוימים). הרשימה כוללת למעלה ממאתיים חילופים בנביאים וכתובים, ובהם כמאה מקרים של כתיב וקרי. כארבעים מן המקרים האלה קשורים לחילופי ו-י, ולהם שני מאפיינים בולטים. ראשית, כמעט בכל המקרים האלה יש כתיב וקרי רק לפי מסורת מדינחאי, ואילו לפי מסורת מערבאי הכתיב והקרי שווים זה לזה.⁵ שנית, נוסח מערבאי מתאים כמעט תמיד לקרי של מדינחאי, ושני אלה עומדים מול הכתיב של מדינחאי.⁶ לדוגמה: "פֶּן אֶסְפֵּךְ עִמּוֹ" (שמ"א טו, ו) – למערבאי עמו כתיב וקרי, למדינחאי עמי כתיב עמו קרי; "לֹא הָיָה לָהּ יָלֵד" (שמ"ב ו, כג): למערבאי ילד כתיב וקרי, למדינחאי ולד כתיב ילד קרי. מתקבל הרושם כי נוסח הכתיב של מדינחאי משמר מסורות נוסח עתיקות, שנדחו במסורת מערבאי.

מקור נוסף המשקף מחלוקות נוסח בתחום המסורה הוא הקובץ 'אכלה ואכלה'. ד' לייאנס בחן את המקרים האלה ורשם מקרים שבהם נוסח המקרא המתועד ברשימות 'אכלה ואכלה' או המשתקף בהן שונה מן הנוסח המקובל.⁷ בין המקרים האלה 18 מקרים קשורים לחילופי ו-י: בשבעה מקרים רשימות 'אכלה ואכלה' מעידות על כתיב וקרי, ואילו בנוסחנו הקרי מתאים לכתיב; בשמונה מקרים יש בנוסחנו כתיב וקרי

⁴ המקרים שבהם חל חילוף מורפולוגי בין ו-י נרשמו לסוגיהם בספרו של גורדיס R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Ketiv-Qere*, Philadelphia 1937. רשימות 34–36, 39–40, 45–49. מקרים נוספים של חילופי ו-י שולבו שם ברשימות אחרות הממוינות לפי עקרונות אחרים.

⁵ בשני המקורות יחד יש כחמישה מקרים יוצאים מן הכלל, שבהם רק לפי מסורת מערבאי יש כתיב וקרי. בכלם נוסח מדינחאי מתאים לקרי של מערבאי. שניים מן הפסוקים האלה שייכים ללשון מדונים/מדינים שתירדן להלן.

⁶ לפי רשימת ד יש שני פסוקים יוצאים מן הכלל, ובהם מסורת מערבאי מתאימה דווקא לכתיב של מדינחאי: צפ' ג, ז: למערבאי תקחו כו"ק, למדינחאי תקחו כתיב תקחי קרי; איוב לו, יט: למערבאי הודיעני כו"ק, למדינחאי הודיעני כ' הודיענו ק'. אולם רשימת החילופים של ל קובעת כי נוסח מערבאי הוא תקחי כו"ק, הודיענו כו"ק, וקביעה זו מתאימה לנוסח כתיב-היד המובהקים, ולפיכך נראה שהנוסח שמייחס ד למערבאי אינו אלא טעות.

⁷ לייאנס (לעיל, הערה 2).

ומקרים אלו אינם מתועדים ברשימות המתאימות של 'אכלה ואכלה'; ובשלושה מקרים יש הבדל במיקומה של האות ו בין נוסחנו ובין המשתקף ברשימות 'אכלה ואכלה'.⁸ בשלושה מן המקרים האלה, הנוסח המשתקף כ'אכלה ואכלה' מתועד ברשימת החילופים כנוסח מדינחאי.⁹

העולה מן החומר הזה הוא כי לא מעט נוסחים הקשורים לחילופי ו-י ושונים מן הנוסח הטברני המקובל – הילכו בחוגי המסרנים. שני העדים המעידים על התופעה – רשימת החילופים והקובץ 'אכלה ואכלה' – הם עדים שאינם תלויים זה בזה, שהרי רק שלושה מקרים תועדו בשניהם כאחד. ולפיכך ניתן להסיק כי מחלוקות בעניין כתיב וקרי הקשור בחילופי ו-י היו לא רק בין מסורת טבריה ומסורת בבל, אלא גם בקרב חוגי המסרנים הקשורים למסורת טבריה.

משום כך, לא תהיה זו הפתעה אם יימצאו בכתבי-היד הטברנים הערות מסורה, המשקפות נוסח של המקרא השונה מן הנוסח המקובל בתחום חילופי ו-י. להלן נדון בשלוש הערות מסורה המנוגדות לנוסח הטברני המקובל, שחדרו אל תוך המסורה של כתבי-היד הטברניים, ועוררו בכך בעיה של אי-התאמה בינו ובין הנוסח המקובל. בכל אחת מן ההערות נבחן כיצד התמודדו המסרנים עם הבעיה שנוצרה, ומה הפתרונות שמצאו לה.

הערת המסורה הראשונה הנדונה כאן (העוסקת, בין השאר, בתיבת הירד) מצרפת יחדיו פסוקים הדומים במספר המילים שלהן. נראה שזוהי הערת מסורה קדומה, ומשתקף בה נוסח שאינו מתאים למסורת הטברנית של רוב כתבי-היד. למרות זאת לא נמנעו המסרנים להביא את הערת המסורה, וחלקם חיפשו דרכים להתאימה למסורתם. שתי ההערות שיידונו אחר-כך (לשון 'אחיות' והמסורה על שתי וויז) מקורן במסורה הבבלית, ומשם באו אל המסורה הטברנית. את שאירע בהן יש לבחון על רקע תהליך כללי, שנדון במחקרי על המסורה הבבלית: הערות מסורה רבות מאוד שמקורן במסורה הבבלית עברו אל המסורה הטברנית ושימשו בה. לרוב התאימו המסרנים הטברנים את חומר המסורה הבבלי שנוקקו לו אל מסורת הנוסח של טבריה, ואף שינו את מונחי המסורה הבבלית ואת סגנונה, באופן שיתאים למקובל במסורה הטברנית. אולם במקרים רבים לא בוצעה ההתאמה למתכונת הטברנית באופן מושלם, וסימני

8 כמה מן העדויות שנאספו מכ"י פריס אינן בטוחות. חלקן מבוססות על שתיקת המסורה, כלומר על ההנחה שיש ברשימות המסורה מיצוי של כל המקרים השייכים לקטגוריה מסוימת. במקרים אחרים ייתכן שנפלה טעות במסירה. כמה מן המקרים האלה אינם משתקפים בכתב-היד השני של 'אכלה ואכלה', כ"י האלה. אך ראה להלן, הערה 46.

9 סיא כ' סוא ק' (מל"ב יז, ד; 'אכלה ואכלה', מהד' פרנסדורף, רשימה 80), בהלכותם כ' בהליכתם ק' (נח' ב, ו; שם, רשימה 81), מדינים כו"ק (משלי כה, כד; שם, רשימה 147).

בכליות ניכרים בהערות המסורה המשמשות בכתבי-היד הטברנים. תופעה זו מצויה בכתבי-יד טברניים רבים מאוד, אם מעט ואם הרבה.¹⁰ בסיום הדברים תידון הערת מסורה רביעית העוסקת בלשון 'מדינים', שנחלקו בו בני טבריה ובני בבל. במקרה הזה נמסרו הערות שונות ומגיינים שונים במסורה הבבליית ובמסורה הטברנית. שתי הרשימות ורשימות החילופין בין מערבאי למדינחאי מצטרפות כאן יפה זו לזו ויוצרות תמונה שלמה ובהירה.

היורד (שמ"א ל, כד)¹¹

הערת מסורה מיוחדת עוסקת בפסוקים שבתיבה האמצעית שבהם באה הערת קרי. וזה לשון ההערה, כפי שהיא באה בקובץ 'אכלה ואכלה' כ"י פריס (מהד' פרנסדורף, רשימה 164):

ד' פסו' דאית בהון ט"ו מלין. ד' מלין מכא וד' מלין מכא ומלה מצע' כתב' וסימניהון		
אמר כת'	וחרש לא ימצא בכל ארץ	(שמ"א יג, יט)
הורד כת'	ומי ישמע לכם לדבר הזה	(שמ"א ל, כד)
לכול כת'	וטהרתים מכל עונם	(יש' לג, ח)
יהיה כת'	וחמשה ועשרים אלף	(יח' מה, ה)
וצפינך כת'	ממתים ידך ייי	(תה' יז, יד)
וירא כת'	ויחי איוב אחרי זאת	(איוב מב, טז)
הכיר כת'	ועשה למבצרי מעזים	(דנ' יא, לט)

המסורה מונה כאן שבעה פסוקים בני חמש עשרה תיבות, שבמילה האמצעית בפסוק יש חילוף של כתיב וקרי. הערת המסורה הזאת נפוצה למדי בקובצי מסורה ובמסורה הגדולה בכתבי-היד. מצאתי אותה בשלושה כתבי-יד של 'אכלה ואכלה' ובהערות המסורה הגדולה בשבעה כתבי-יד, ואין ספק שניתן למצוא אותה בכתבי-יד נוספים.¹²

10 ראה עופר, המסורה הבבליית, עמ' 260-274.

11 לאחרונה יצא לאור ספרו של הרב מ' ברויאר, נוסח המקרא (ירושלים תשס"ג), ומצאתי שהוא עמד בדבריו על עיקרי הדברים המובאים בסעיף זה (ראה דבריו על שמ"א ל, כד, בעמ' 84 ובהערות 66-68).

12 הערת המסורה באה בכתבי-היד האלה של 'אכלה ואכלה': כ"י פריס, רשימה 164; כ"י האלה, רשימה 150; כ"י סנקט-פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II 1554 (זהו כתב-יד קטוע של 'אכלה ואכלה', שתואר במהד' דיאז-אסטבן, וסימנו שם: Fd; ההערה באה בו בדף 11 ע"א. יח' מה, ה הושמט ממנה בטעות). כמו כן באה ההערה במסורה הגדולה של כתבי-היד האלה: א (שמ"א יג, יט), ל (שם; ראה להלן בגוף המאמר), ק (שם), ל 17 (שם), ש 1 (שמ"א ל, כד), ל 5 (שם), ק 2 (שם), ד (שמ"א יג, יט והפניה במ"ס כח 10); גינצבורג, מסורה, כ 484 (בלא ציון המקורות). הערות המסורה הגדולה מפרטות את שבעת הפסוקים שבהערה, אך אינן מציינות מהי צורת הכתיב בכל

רשימת מסורה זו היא יוצאת דופן בקובץ 'אכלה ואכלה'. רשימות המסורה הסמוכות לה ('אכלה ואכלה', מהד' פרנסדורף, רשימות 80-81, 91-167) דנות בשיטתיות במקרי כתיב וקרי וממיינות אותן לפי סוג החילוף המצוי בהן. לעומתן, ההערה הזאת היא הערה פיקנטית, שכן היא מלקטת פסוקים בעלי מבנה מיוחד. המספר שבע משמש בה שלוש פעמים: שבעה פסוקים, שבע מילים לפני המילה הנדונה ושבע מילים אחריה. תפוצתה הרחבה של הערת המסורה מורה על כך שהייתה חביבה על המסרנים, וכנראה הדבר מעיד גם על עתיקותה.

אולם הערת המסורה הזאת מעוררת בעיה, בשל הפסוק השני הכלול בה: שמ"א ל, כד. לפי הערת המסורה יש בפסוק הזה כתיב וקרי: הורד כ' היורד ק'; אולם המסורת הזאת אינה מתאימה למסורת של רוב כתבי-היד המוסמכים. בכתבי-היד א, ל, 5, ל, 17, 26, ק, 2, 17 כתיב המילה הוא היורד, היינו היךד בכתיב חסר, ואין פה מצב של כתיב וקרי. את הכתיב הורד, המתאים להערת המסורה, מצאתי בכתבי-יד מאוחרים יחסית.¹³

זאת ועוד: הכתיב המצוי בכתבי-היד נתמך על-ידי רשימת מסורה אחרת, המפרטת את כל עשרות המילים במקרא שבהן כתיב ו באמצע המילה וקרי י, ואינה כוללת את פסוקנו. גם רשימה זו באה בקובץ 'אכלה ואכלה', ומצויה בשני כתבי-היד שלו: כ"י האלה (רשימה 72) וכ"י פריס (רשימה 81). אמנם בכ"י פריס הפסוק נזכר, אבל הוא נוסף ביד שנייה בשולי הדף, כנראה בעקבות הערת המסורה על שבעת הפסוקים.¹⁴ המצב המתואר פה הוא יוצא דופן בכתבי-היד מחוגם של בעלי המסורה: גם הערת המסורה וגם הכתיב העומד בסתירה לה מצויים כמעט בכל כתבי-היד המוסמכים. ניתן לשער כי קיומה של הסתירה הזאת לא נסתר מעיניהם של מסרנים רבים, והם חיפשו לה פתרון. ואמנם, בכמה מכתבי-היד ניכרים ניסיונות כאלה: כאמור (בהערה 13),

פסוק; ואילו שלוש ההערות שכתיב-היד של 'אכלה ואכלה' מציינות כמפורש את צורות הכתיב וקובעות כי בפסוקנו הכתיב הוא "הורד".

13 הכתיב הורד בא בכתב-יד פריס 1-3, שנכתב כאשכנז בשנת 1286 ובכ"י המוואן הבריטי Add. 15250. מן המאה ה-13. זהו גם נוסח דפוס מקראות גדולות (ונציה רפ"ד-רפ"ו), ובעקבותיו הלך גם גינצבורג במהדורת התנ"ך שלו. לא מצאתי עדות הקושרת את הכתיב הזה למסורת בכל. הפסוק אינו בא ברשימת חילופי מדינחאי ומערבאי; ואילו בכ"י אב66 (ייבין, מסורת בבל, עמ' 136, מגדיר את שיטת הניקוד שלו 'בבלי צעיר') הכתיב הוא חירד.

14 על כתיבת הפסוק ביד שנייה העיר פרנסדורף במהדורתו. על מגמת המגיה של כ"י פריס להוסיף פסוקים כדי ליצור התאמה בין רשימות 'אכלה ואכלה' ראה להלן, הערות 27, 34. רשימת המסורה על כתיב ו' באמצע המילה וקרי י' באה גם במסורה הסופית של ד (סעיף 61). גינצבורג, מסורה, ו 143, הביא שמונה מקבילות לרשימה זו. לדבריו, חמישה מן הפסוקים באים רק בכ"י פריס של 'אכלה ואכלה', ובהם "הורד" (וכן: העשום - מל"ב כג, ד; למלוכי - נחמ' יב, יד; עורים - יש' ל, ו; צלול - שופ' ז, יג).

גרסתו של ד היא הורד, בניגוד לגרסה בשאר כתבי-היד, ואולי נקבעה הגרסה הזאת על פי הערת המסורה; כ"י ל מביא (בשמ"א יג, יט) את הערת המסורה על שבעת הפסוקים ומשמיט ממנה את פסוקנו, אפשר שעשה זאת מחמת הסתירה (אולם בכך יצר סתירה אחרת: סתירה פנימית בהערת המסורה בין הכותרת ובין הפירוט).¹⁵

מעניין במיוחד המצב בכתר ארם צובה ובכמה כתבי-יד נוספים. נוסח הכתיב בכתר הוא הַיָּרְד, אולם בגיליון באה הערת קרי, "היורד קי". הערה זו היא תמוהה ומיותרת, שהרי הכתיב מתאים לקרי, ואין בו כל קושי שיצדיק הערת קרי. נראה-אפוא שמסרן הכתר רשם את הערת המסורה כדי ליישב בעזרתה את הסתירה בין נוסח הפסוק ובין הערת המסורה: מצד אחד הוא קיים את הנוסח היורד, ומצד שני הוא רשם לצדו הערת קרי, ובכך קיים את הערת המסורה הקובעת שיש במילה הזאת כתיב וקרי.¹⁶ מצב דומה לזה קיים גם בכתבי-היד ש¹⁷, ל¹⁷, 26, וגם בספר שמצטט בעל 'מנחת שי'¹⁸.

לשון אחיות

ראינו בסעיף הקודם כי כמה מסרנים, ובהם מסרן הכתר, רשמו הערת קרי מיותרת לתיבת הַיָּרְד. תופעה דומה מצויה בכ"י ל במקום אחר. מסרנו של כ"י ל רושם הערת קרי בצד שלוש מילים מלשון אחיות: אַחִי־תִיָּהֶם (איוב א, ד) - "אחיותיהם קי"; אַחִי־תִיָּהֶם (איוב מב, יא) - "אחיותיו קי"; וְאַחִי־תִיָּהֶם (דה"א ב, טז) - "ואחיותיהם קי".¹⁹ בכל

15 לכאורה יכול היה המסרן להתאים את הכותרת לגוף הרשימה ולמסור על שישה פסוקים; אולם בכך היה פוגע במספר שבע החוזר שלוש פעמים בהערת המסורה, וכנראה היה נפוץ בחוגי המסרנים.

16 הפתרון הזה אפשרי, כמובן, רק לפי הניסוח של הערות המסורה הגדולה (שפורטו לעיל, הערה 12), הקובע שבמילה האמצעית בכל פסוק באה צורת כתיב ואינו מפרש מהי הצורה הזאת, ולא לפי הניסוח הבא בכתבי-היד של 'אכלה ואכלה', הקובע במפורש כי כתיב המילה הוא הורד.

17 כ"י ש1 מגלה קרבה לכתר בכמה תחומים, ויש עדות על כך שמסרנו נעזר בכתר והעתיק ממנו הערות מסורה (ראה מאמרי, מילים מורכבות, עמ' 223, 224-225). ייתכן שגם בפסוקנו הלך מסרן ש1 בעקבות הכתר שהיה לפניו.

18 מנחת שי לשמ"א ל, כד: "היורד - ספר אחד היורד כתיב חסר, היורד קרי מלא...". כמה כתבי-יד מאוחרים יחסית הביאו את הערת המסורה הגדולה על שבעת הפסוקים, וביחס לפסוקנו ציינו בה "היורד כת". כך בכתבי-היד מן המוזאון הבריטי, Harley 5710-11 ו-Add. 15451 בני המאה ה-13. הדרך הזאת קרובה לדרך שהלכו בה מסרן הכתר ומסרני ש1, ל¹⁷, 26.

19 הערות הקרי האלה של ל משתקפות גם במהדורות המקרא המבוססות על כתב-היד. מהדורת ביבליה הבריאקה (מן המהד' השלישית ואילך) נוהגת לצטט את כל הערות המסורה הקטנה של ל, וממילא מצטטת גם את שלוש הערות הקרי האלה. שתי המהדורות הנזכרות להלן אינן מביאות את הערות המסורה הקטנה, אלא רק את הערות הקרי, ולפיכך היה על המהדירים להכריע אם ראוי להביא הערת קרי בשלושת המקומות האלה. מהדורת JPS Hebrew-English TANAKH (פילדלפיה 1999) מציינת הערת קרי בכל שלושת המקרים, ואילו במהדורת דותן (תל-אביב תשל"ג) באה הערת קרי באיוב מב, יא ובדה"א ב, טז, אך לא באיוב א, ד (והשווה מה שכתב דותן, "בשולי המהדורה", עמ'

המילים האלה אין צורך בהערת קרי, שהרי הכתיב מתאים לקרי, ואין פה אלא י' הנקודה בחולם חסר. פשרן של הערות המסורה האלה מתברר על פי הערת מסורה בבליית הבאה בכ"י אג"א (מוסקבה, גינצבורג 1502), שרוב הערות המסורה הגדולה שלו הן ממקור בבלי²⁰. וזה לשון המסורה הגדולה לדה"א ב, טז:

אחיותיהם ב' דק: והלכו בניו (איוב א, ד) צרויה (דה"א ב, טז). דאיוב (א, ד) - אחותיהם כת'; דצרויה (דה"א שם) - ואחותיהם כת'

המסורה מעידה אפוא כי לפי נוסח בבל המילה אֲחִיּוֹתֵיהֶם באה פעמיים במקרא, ובשני המקרים יש כתיב וקרי: כתיב ו' וקרי י'. מסתבר כי גם בפסוק השלישי (איוב מב, יא) המצב דומה, אלא שהערת המסורה עוסקת רק במילה [נ]אֲחִיּוֹתֵיהֶם ולא במילה אֲחִיּוֹתֵיו.²¹ הערות הקרי של ל' מכוונות אפוא לנוסח הכתיב הבבלי, ולא לנוסח הטברני המצוי בגוף כתב-היד. מצב דומה קיים גם בשני מקומות בכ"י אג"א עצמו: באיוב א, ד נוסח הפנים הוא אחיותיהם, והמסורה מעירה שם: "אחיותיהם ק". באיוב מב, יא נוסח הפנים הוא אחיותיו, והמסורה מעירה "אחיותיו ק". במקום השלישי, דה"א ב, טז, המצב שונה: נוסח הפנים הוא נֶאֱחִיּוֹתֵיהֶם (בניקוד בבלי), אך מעל המילה באה הערת

1111 [בפורמט הגדול]: "קרי הובא בגיליון [...] כל מקום שנמסר קרי בכתב היד, אפילו קרי מזור לכאורה".

20 כ"י המוזאון הבריטי Or. 2373 וכ"י מוסקבה, גינצבורג 1502 הם כתב-יד אחד של כתובים שהתפצל לשניים: חלקו הראשון כולל את רות, תהילים, משלי, איוב, קהלת ושה"ש, וחלקו השני - את איכה, דניאל, אסתר, עזרא ודברי הימים. ייבין רשם בספרו את כ"י המוזאון הבריטי, והעניק לו (בעקבות קאלה) את הסימון אג"א (ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 155). כינוי זה ראוי אפוא לכתב-היד השלם, על שני חלקיו, וכך הוא משמש במאמר זה. אני מודה למר בנימין ריצ'לר, מנהל המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים, שסייע בידי לבחון את אחידותו של כתב-היד. בכוונתי לדון בפרטי הזיהוי במקום אחר. רוב הערות המסורה של כ"י אג"א מקורן במסורה הבבליית לכתובים, וכתב-היד הוא אחד המקורות החשובים להכרת המסורה הזאת.

21 הכתיב הזה באיוב א, ד מצוי גם בכ"י 10 (אֲחִיּוֹתֵיהֶם - "ק"; אולי תוקן שם אחיותיהם < אחותיהם; אבל בשני המקומות האחרים הכתיב הוא אחיותיו, ואחיותיהם). גינצבורג, במהדורת התנ"ך שלו (לונדון תרס"ט-תרע"ג), מביא בדה"א ב, טז את הכתיב ואחותיהם בשם שני כתבי-יד ומהדורת דפוס, ואת הנוסח ואחותיהם כ' ואחותיהם ק' מכתב-יד אחד (המוזאון הבריטי, Harley 1528). בשני הפסוקים באיוב אין הוא מביא כל עדות לכתיב ב'. נוסח בבל בשלושת הפסוקים האלה דומה לנוסח הכתיב והקרי בנוסח הטברני המקובל ביהושע ב, יג: אחותי כ' אֲחִיּוֹתֵי ק'. צורת הריבוי חסרת הי"ו, אֲחִיּוֹתֵיךְ, באה בכתיב וגם בקרי ביח' טז, נא, נה, סא. על התפתחותן ההיסטורית של הצורות האלה ראה: ד' טלשיר, "אֲחִיּוֹת בלשון רבים ועדות בלשון יחיד בעברית העתיקה", ספר היובל לאברהם טל (בדפוס); מימון כהן, המבחן הלשוני כמפתח להבנת תופעת הכתיב והקרי שבמקרא (על-פי ספרי התורה ונביאים ראשונים), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 89-90 (ושם, עמ' 91-93 דיון על חילוף נוות-ניות שיוזכר להלן).

מסורה "ק", להורות שזו צורת הקרי, ובשולי הדף כתוב "אֶחָתוּתֵיהֶם כַּתִּי"²². כ"י אג2 19 משקף בדרך כלל תערובת בין מסורת טבריה ומסורת בבל: נוסח הפנים בכתב-היד מושפע מן הנוסח הטברני. הערות המסורה הגדולה והקטנה הן תערובת של חומר מסורה ממוצא בבלי וממוצא טברני, ובמסורה הקטנה יש הערות רבות העוסקות בשינויי ניקוד בין שתי המסורות.²³ גם בנידון שלנו משתקפת ערבוביה בין נוסח טבריה ובין נוסח בבל. נוסח הפנים בכל שלושת הפסוקים הוא כיו"ד, כמו הכתיב הטברני. לעומת זאת, הערות המסורה משקפות את מסורת בבל: המסורה הגדולה בדברי הימים (שצוטטה לעיל) מעידה במפורש על הכתיב הבבלי באיוב א, ד ודעה"א ב, טו. גם הערות המסורה הקטנה בדברי הימים (שם) מעידות על נוסח בבל. המסרן התאים את הנוסח הטברני של כתב-היד אל נוסח בבל, אולם עשה זאת בצורה מיוחדת: הוא לא שינה את הכתיב כיו"ד שבנוסח הפנים, אלא רק רשם מעליו "ק", ובכך סימן אותו כנוסח הקרי, ואילו את נוסח הכתיב רשם בגיליון בהערת המסורה, ובכך יצר מצב הפוך מן המקובל בהערות קרי וכתוב.²⁴ גם המסורה בשני הפסוקים באיוב מתאימה לנוסח בבל. אולם פה לא שונה נוסח הפנים, ובכך נוצרה מעין סתירה בינו ובין הערת המסורה, שהרי הערת המסורה נמצאת מעירה על קרי שאינו שונה מנוסח הכתיב של כתב-היד. כאמור, מצב כזה קיים גם בכ"י ל בשלושה פסוקים.

לכאורה, מנהגו של כ"י ל בעניין לשון אחיות דומה למנהגו של הכתר (וכתבי-יד נוספים) בתיבת 'היורד'. אולם נראה שלא הרי זה כהרי זה: בעוד שמסרן הכתר נהג כפי שנהג כדי ליישב בין נוסחו ובין הערת מסורה מורכבת הנראית סותרת אותו, הרי בכ"י ל אין כל בסיס להערות הקרי של לשון אחיות, ואין הן משקפות אלא ערבוב בין מסורת טבריה למסורת בבל.²⁵

22 ייבין, מסורת בבל, עמ' 777, מעיר: "בשני המקומות בבצ.אג2 19 (=איוב א, ד ואיוב מב, יא) הערת כתיב וקרי, שאין עניינה ככל הנראה אלא כתיב מלא וחסר - נושא לא מקובל בהערות מסוג זה". בהערה שם מזכיר ייבין את כ"י ל (רק באיוב מב, יא). ייבין אינו מזכיר את נוסח אג2 19 בדברי הימים ואת הערת המסורה שם, וזאת משום שלא זיהה את חלקו השני של כתב-היד (כ"י גינצבורג 1502). ראה לעיל, הערה 20).

23 ראה תיאורו של כתב-היד אצל ייבין, מסורת בבל, עמ' 155.

24 המסרן נהג כך גם במקומות אחרים, כגון: עוית (דה"א א, מו) "עוית כת"; עלוה (שם, נב) "עליה כת".

25 מסרן הכתר הביא את הערת המסורה על שבעת הפסוקים שבמרכזם מילת כתיב. לעומת זאת, מסרן ל לא הביא את הערת המסורה הגדולה של המסורה הבבלית העוסקת בכתיב לשון אחיות.

שתי וויין

הערת מסורה מעניינת מפרטת את המילים במקרא שבאו בהן שתי וויין רצופות. הערת המסורה הזאת באה בכתבי-יד רבים, והמספר הנמסר בה נע בין 11 ל-14. השוואה בין ההערות השונות מלמדת על התפתחות ועל שינויים שעברה הערת המסורה.²⁶ חלק מן השינויים קשור בשיטת התיאור של המסורה, וחלקם קשור במחלוקות נוסח בכמה פסוקים המשתקפות בהערות המסורה. מתברר כי הערת המסורה הזאת תלויה בשלושה פסוקים שנוסחם נתון במחלוקת, ושלושתם שייכים לנושא מאמר זה, שכן יש בהם חילופי כתיב וקרי הקשורים לחילופי האותיות ו-י.

וּוּ לְשׁוֹן הַמִּסּוּרָה בַּמִּסּוּרָה הַגְּדוּלָה שֶׁל כ"י ל²⁶ לְשֵׁמִי לז, ח:

י"א מלין דכתבן תריין ווי וסימנהון:

קצוותו דכרוב אחד	(שמ' לז, ח)
ודכתפות	(שמ' לט, ד)
הלין חס' יוד בתראה	
עשוות	(שמ"א כה, יח)
וקוו	(יר' כה, כז)
נטוות גרון	(יש' ג, טז)
ומצאנו עוון	(מל"ב ז, ט)
הן בעוון	(תה' נא, ז)
עונותיו ילכדנו	(מש' ה, כב)
ולצוות עליה דאסתר	(אסתר ד, ח)
ומצוות וחקים תינינ' דעזרא	(נחמ' ט, יד)
העבר נא את עוון דדב' ימים	(דה"א כא, ח)

המסורה אינה מונה כאן את כל המילים במקרא שיש בהן שתי וויין רצופות, אלא רק שתי קבוצות מן המילים האלה, שכפל הוויין בהן ראוי להיחשב חריג: בקבוצה הראשונה באות חמש מילים שיש בהן כתיב וקרי, ואחת הוויין אינה נקראת או שהיא נקראת י. בקבוצה השנייה באות שש מילים מלשונות עוון, ולצוות, מצוות, לשונות שרוב התיבות שלהן במקרא הן בכתוב חסר. הערת המסורה של ל²⁶ הפרידה בין שתי הקבוצות האלה, ודבר זה ניכר בכך שפסוקים מירמיהו וישעיהו שיש בהן כתיב וקרי קודמים בה לפסוק ממלכים שבאה בו לשון עוון.

26 את עיקרי הדברים הקשורים בהערת המסורה הזאת כירר ברויאר, ל²⁶, עמ' 20-21, 417-418. נתונים נוספים שיוצגו כאן תורמים להרחבת התמונה ולהבהרתה.

כ"י ל²⁶ מתייחד בכך שרבות מהערות המסורה שלו מבוססות על המסורה הבבלית. גם בהערה הזאת ניכר האופי הבבלי, והוא משתקף בסדר ספרי המקרא המובאים בה: ירמיהו קודם לישיעיהו ודברי הימים בא בסוף ספרי הכתובים. אולם ההתאמה למסורת הבבלית ניכרת לא רק מסדר הפסוקים אלא גם מגוף הערת המסורה, שכן אחד הפסוקים המנויים בה אינו ראוי להימנות על פי הנוסח הטברני: ביר' כה, כז נוסח בבל הוא וקורו כ' וקיו ק', ואילו נוסח טבריה הוא וקיו, ואין במילה זו חילוף כתיב וקרי. נוסח בבל במקום זה מתועד בשני כתבי-יד: בכ"י מב"י 13 הכתיב הוא וקורו והמסורה הקטנה מעירה "וקיו ק' ופול" (= וקיו קרי, ופולגין, כלומר יש כאן מחלוקת). בכ"י בב. אב"ב 22 הכתיב הוא וקורו (בסימני ניקוד בבלי), ואין הערת קרי.²⁷

הערת המסורה הזאת המונה י"א פסוקים באה גם במסורה הגדולה של כ"י ל בשני מקומות: בשמ' לט, ד ובנחמ' ט, יד. בשני המקומות האלה הובאה הערת המסורה כמות שהיא במסורה הבבלית: סדר הפסוקים מתאים לסדר הבבלי והפסוק מירמיהו כלול בין אחד עשר הפסוקים.²⁸ אולם בספר נחמיה המסרן מייחס את הערת המסורה למדינתאי: "למדנח' מסרין י"א כת' בתר' ווי וסימני" וכו'.²⁹

הערת המסורה הזאת באה בכתבי-יד טברניים רבים. ברוב המקרים ההערה כוללת את הפסוק מירמיהו אף שדבר זה מנוגד לנוסח הטברני, והדבר מוכיח כי הערת המסורה התגלגלה אל כתבי-היד האלה ממקור בבלי. בכמה מכתבי-היד נוספו אל אחד-עשר הפסוקים עוד שלושה פסוקים של לשון פְּחוֹת (עזרא ח, לו; נחמ' ב, ז, ט). התוספת הזאת נעשתה בדרכים שונות: מ"ג-ב (שמ' לז, ח) מונה 11 פסוקים ומוסיפה

27 נוסח טבריה מתועד במרבית כתבי-היד הטברניים (כך נוסח א, ל, ק, ש, ד). גינצבורג הביא עדות לנוסח וקורו כ' וקיו ק' מכתב-היד הבבלי מב"י 13, וכן משני כתבי-יד טברניים מן המאה ה-13 (המוזאון הבריטי, Harley 5710-11 ו-Add. 15451) וממהדורת הדפוס הראשונה של 'מקראות גדולות' (ונציה 1517). הנוסח וקורו כ' וקיו ק' משתקף גם בתוספת יד שנייה לרשימת "כתב" ו' במצע' חיכותא וקריין י"א בכ"י פריס של קובץ 'אכלה ואכלה' (רשימה 81 במהדורת פרנסדורף): 'וקורו - ואמרת אליהם כה אמר'. ומסתבר שהנוסח נוסף כאן כדי להתאים את הערת המסורה הזאת להערת המסורה על שתי ווין, שאף היא באה בכ"י פריס של 'אכלה ואכלה' וכוללת את 'וקורו' (רשימה 184 במהד' פרנסדורף; ראה להלן, בגוף המאמר). יש להעיר כי פרנסדורף לא הזכיר במהדורתו את הפסוק הזה, אף שהביא שני פסוקים אחרים שאף הם הובאו בגיליון באותו האופן באותה רשימת מסורה. לרוע המזל, לא ניתן להיעזר פה גם במהדורת הצילום שהוציא לאור ד"ש לוינגר (אכלה ואכלה: יוצא לאור עפ"י כתב-יד 148 של הספרייה הלאומית פריס, ירושלים תשל"ז). מהדורה זו דילגה על דף 63 ע"ב של כתב-היד, ובמקומו הביאה תצלום כפול של העמוד הקודם לו (ראה שם, עמ' 124-125).

28 בשמות לט, ד נשמטו בטעות מילות הרמז למשלי ה, כב.

29 ההבדל בין שתי הערות המסורה מתאים למגמה כללית של מסרן ל: בתורה ובנביאים אין הוא נוהג להזכיר מחלוקות ושמות של בעלי מחלוקת, ולא כן בספרי כתובים. בהערה בנחמיה אין המסרן מציין מדוע אין המסורה מתאימה לנוסח הטברני, ואינו מעמיד נוסח טברני של הערת המסורה, ובכך הוא מתגלה כמסרן שאינו מומחה.

"וכל פחוות כות". מ"ג-ל לנחמיה (שנוכרה לעיל) מונה 11 ומוסיפה בסוף רשימת הפסוקים "פחוות וחבירו". הערת המסורה בכ"י המוזאון הבריטי Harley 5710-11 לשמ' לז, ח מונה 14 פסוקים ובהם שלושת פסוקי 'פחוות'.³⁰ ואילו מ"ג-ש לאותו הפסוק מונה 12 פסוקים ומפרטת רק 11, וייתכן שאף המסרן הזה התכוון להוסיף עליהם את 'לישנא דפחוות'.³¹

את כתבי-היד שבאה בהן הערת המסורה המקורית המונה י"א פסוקים נכנה 'קבוצה א', ואילו את כתבי-היד המוסיפים את פסוקי 'פחוות' נכנה 'קבוצה ב'. קבוצה שלישית של כתבי-יד מנסה להתאים את הערת המסורה אל נוסח טבריה (ותכונה 'קבוצה ג'). בקבוצה זו שני כתבי-יד טברנים משובחים: כ"י ל26, המוגדר 'קרוב מאוד לכתר',³² וכ"י ל1, שהסופר שכתבו הוא שלמה בן בויאעא שכתב גם את כתר ארם צובה. מ"ג-26 למל"ב ז, ט מונה 13 פסוקים: המסרן אינו מביא את הפסוק מירמיהו שאינו מתאים לנוסח טבריה, וכולל במניין את שלושת פסוקי 'פחוות'. מ"ג-ל1 לשמ' לז, ח מונה את אותם 13 פסוקים, אך מוסיפה: "ומדנחא' מוספין שתו ושכרו וקור".

בכל הערות המסורה שנזכרו עד כה לא נוספו להערה פסוקים שאינם מתאימים לנוסח המקרא הבבלי שעמד ביסוד ההערה.³³ אולם בכתבי-יד מאוחרים יחסית באות רשימות מסורה המוסיפות פסוקים כאלה, ואת הערות המסורה האלה נכנה 'קבוצה ד'. בהערת המסורה הכלולה בכ"י פריס של קובץ 'אכלה ואכלה' (רשימה 184) נמנו 12 פסוקים, ובהם "העשום" (מל"ב כג, ד).³⁴ בכ"י המוזאון הבריטי Add. 15451 (נויבוואר 55, תנ"ך שלם, אשכנז, המאה ה-13) הערת המסורה באה לא פחות מארבע פעמים (ואת כולן רשם גינצבורג, מסורה, בהערותיו לסעיף ו 140): בכל הרשימות בא "העשום" (מל"ב כג, ד), ובכולן פסוק זה בא בסוף הרשימה, ומכאן שנוסף להערת

30 גינצבורג ציטט את ההערה הזאת באוסף המסורה שלו, סעיף ו 140. מהערותיו (באנגלית) לרשימה זו עולה כי אף שמצא שמונה מקבילות להערת המסורה על שתי ווין ורק בכתב-היד הזה בא המניין י"ד, גינצבורג העדיף לראות בו את המניין המקורי, ולפיכך ציטט אותו באוסף המסורה שלו. דרכו של גינצבורג בעניין זה תמוהה ביותר, שהרי שלושת פסוקי 'פחוות' כתובים בדעת המסורה הזאת בתוספת בגיליון (שצורתה צורת משולש), ומכאן שהמקור היחיד במסורה למניין י"ד הוא פרי תיקון מאוחר.

31 ראה ברויאר, ל², עמ' 417-418. ברויאר הסביר כי המסורה המקורית לא נזקקה ל'לישנא דפחוות', שהרי הכתיב שלה מלא תמיד. כנגד זה, המסרנים שהוסיפו את שלושת פסוקי פחוות באו להבחינם מלשון פחות השכיח (11 היקרויות).

32 את ההגדרה הזאת שמעתי מפי ד' לייאנס בשם ייבין.

33 שהרי אין כל מחלוקת בנוסח המקרא בעניין שלושת פסוקי 'פחוות', והכללתם ברשימה או אי-הכללתם תלויה בשיקולים מסרניים-טכניים (ראה לעיל, הערה 31).

34 בכ"י פריס של 'אכלה ואכלה', ברשימת "כתב ו' במצע' תיבוחא וקרין י" (מהד' פונסודורף, רשימה 81) נוסף ביד שנייה בין שני הטורים: "העשום - ויצו המלך". תוספת זו נוספה כנראה כדי להתאים את רשימת המסורה הזאת אל הערת המסורה שלנו (כלומר, אל רשימה 184 בכ"י פריס).

המסורה בשלב מאוחר. שתיים מן הרשימות (במלכים ובירמיה) כוללות גם את "ומנוות ברמה" (שמ"א כ, א). אף כאן שובץ הפסוק בסוף קבוצת המילים הראשונה (היינו קבוצת המילים שיש בהן כתיב וקרי), ונראה מכך שהוא תוספת שנוספה בשלב מאוחר.³⁵ מצב דומה קיים גם במסורה הגדולה של ד לשמ' לט, ד ולאסתר ד, ח: נמנו שם י"ג פסוקים, ובהם "העשום" "ומנוות".

ארבע הקבוצות שתוארו כאן מוצגות באופן סכמטי בטבלה הזאת:³⁶

16 מנוות	15 העשום	14-12 לשון פחוות	4 וקוו	3-1 11-5	המספר הכולל	כתב-היד	
-	-	-	+	+	11	ל ³⁶	קבוצה א
-	-	-	+	+ ³⁷	11	ל (בשמות)	
-	-	פחוות וחבירו	+	+	11	ל (בנחמיה) ³⁸	קבוצה ב
-	-	[דכוותיה]	+	+	11	ב	
-	-	+++ ³⁹	+	+	14	Or. 5710 (גינצבורג)	
-	-	-	+	+	12 ⁴⁰	ש	
-	-	+++	(+) למדינחאי	+	13	ל	קבוצה ג
-	-	+++	-	+	13	ל ⁵⁵	
-	+	-	+	+	12	או"א	קבוצה ד
+	+ ⁴¹ (בסוף)	-	+	+	13	Add. ד, 15451	

קבוצה א: המסורה המקורית, לפי מסורת מדינחאי, ובלי התייחסות ללשון פחוות.
 קבוצה ב: המסורה בתוספת התייחסות ללשון פחוות (בדרכים שונות).
 קבוצה ג: התאמת המסורה למסורת טבריה (השמטת "וקוו", אך בלא להוסיף את "מנוות").
 קבוצה ד: תוספת של פסוקים (להערה המקורית).

35 לשון המסורה היא "ומנוות ברמה", בעוד שבפסוק נאמר "ויברח דוד מנוות ברמה". הוי"ו שבראש מילות הרמז משקפת כנראה את לשונו של מסרן-מגיה מאוחר, שמצא בהערת המסורה רשימת פסוקים שבהם שתי ווין בצורת הכתיב, והעיר בסוף הרשימה כי יש להוסיף לה את שמ"א כ, א.

36 הפסוקים הכלולים בהערת המסורה מוספרו פה מ-1 ועד 16: אחד-עשר הפסוקים הראשונים הם הכלולים בהערת המסורה של ל³⁶ שצוטטה לעיל; מס' 12-14 הם שלושת פסוקי לשון פחוות; מס' 15: "העשום"; מס' 16: "מנוות".

37 פס' 11 נשמט, כנראה בטעות.

38 ההערה נמסרה "למדינחאי". פחוות וחבירו" מתייחס לשניים או שלושה פסוקים ועודף במניין.

39 שלושת פסוקי 'פחוות' הם תוספת בשולי ההערה.

40 בפרט הובאו רק 11 פסוקים. הנוסף הוא אולי "לשון פחוות" (ברויאר)

41 הפסוקים הנוספים באים בסוף הרשימה ("העשום") או בסוף הקבוצה ("מנוות").

מן החומר שהובא פה נראה כי הערת המסורה על שתי וויין זכתה לתפוצה רחבה ולתשומת לב רבה של המסרנים. מקורה של הערת המסורה בכבל, והיא כללה ביסודה 11 פסוקים. מסרנים רבים ביקשו לתקן את המסורה ואף שינו את מניין הפסוקים הכלולים בה. לאור מגוון הדרכים שהבאנו, מפתיע הדבר שלא נמצאה מסורה המתאימה לנוסח הכתיב המשתקף בכתר ארם צובה, והוא הנוסח שקבע ברויאר במהדורת התנ"ך שלו. לפי הנוסח הזה הייתה הערת המסורה צריכה לכלול אחד-עשר פסוקים - והם הפסוקים המנויים בהערת המסורה המקורית שהובאה לעיל, בהשמטת "וקור" (יר' כה, כז) ובתוספת "מנוות" (שמ"א כ, א) - או להוסיף עליהם את שלושת פסוקי 'פחוות' ולמנות ארבעה עשר פסוקים. הערת מסורה כזאת לא נמצאה לנו בשום מקום.⁴² יש לציין כאן במיוחד את שני כתבי-היד של קבוצה ג, שניסו להתאים את הערת המסורה למסורת טבריה, ולפיכך השמיטו את "וקור" שאינו מתאים למסורת מערבאי; אולם גם הם לא הוסיפו להערה את "מנוות".

ברויאר דן בכתיב "מנוות", והביא ראיות מן המסורה התומכות בנוסח הזה.⁴³ אולם נמצאו לו גם ראיות מן המסורה לנוסח "מנוית כ",⁴⁴ שהוא נוסח כתבי-היד ש1, ק2 ונוסח ד, והוא גם נוסח בכל, כעולה מהערת המסורה שלנו (שהיא במקורה בבליית, ומנתה י"א פסוקים בלא "מנוות"), וכעולה גם מכתב-היד בניקוד בבלי שסימנו אכ1.⁴⁵ נראה אפוא כי המחלוקת בכתיב במקום זה ("מנוות" או "מנוית") התקיימה גם בתוך חוגי המסורה הטברנית, ולא רק בין המסורה הטברנית למסורה הבבלית.

הנוסח "העשום" אינו נתמך בכתבי-היד המובהקים של מסורת טבריה, ואף במסורת בכל לא נמצאו לו סימוכין. אף על פי כן היו לנוסח הזה מהלכים, שהרי נמצאו כמה וכמה הערות מסורה שטרחו לתקן את הערת המסורה המקורית על שתי וויין ולהוסיף בה את הפסוק הזה.

לשונות 'מדינים'

בספר משלי באות כמה צורות רבים מלשון מְדוֹן: מְדַנִּים, מְדַנִּים, מדונים. בכמה מקומות יש כתיב וקרי: צורת הכתיב היא מדונים וצורת הקרי מְדַנִּים. אולם מספר המקומות האלה ומקומם נתונים במחלוקת מסרנים. ברויאר הביא את תומר המסורה

42 כיוון שכתר ארם צובה לא שרד בשלמותו, אי אפשר לקבוע אם הייתה הערת מסורה כגון זו במסורה של הכתר. אפשר שהייתה בכתר הערת מסורה בעניין זה בשמות לו, ח או בשמות לט, ד, כמו בכתבי-יד רבים.

43 ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 77; ברויאר, ²ל, עמ' 417-418.

44 ראה ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 77, הערה 37 והערה 36.

45 הכתיב: מנוית. מ' בחיריק, נ' בקמץ, מעל האות ו יש נקודה וסימן חולם. אך אין בשולי הדף הערת קרי.

הטברני ואת החומר ברשימת חילופי מדינחאי ומערבאי, והכריע מהו נוסח המקרא הראוי על פי מסורת טבריה. הערת מסורה בבליית שתובא כאן מבהירה היטב את התמונה, ומוכיחה כי הכרעתו של ברויאר עלתה יפה.

מקורות המסורה הטברנית מוסרים על שישה פסוקים שבהם כתיב מדונים וקרי מדינים (וכולם במשלי). אלא שנחלקו ביניהם איזה משני פסוקים דומים כלול במניין זה. המסורה הגדולה בשני מקורות (ק^ב, ד) כוללת את מש' כה, כד: "טוב שבת על פנת גג", ואילו שני מקורות אחרים (המסורה הגדולה בכ"י ל וקובץ המסורה 'אכלה ואכלה' כוללים את כא, ט: "טוב לשבת על פנת גג".⁴⁶ ברויאר הכריע לטובת כה, כד, על פי נוסח כל כתיב-היד הטברניים שבדק: א, ל, ק^ב, ד.⁴⁷

מלבד זאת נאמר ברשימת החילופין כי בשני פסוקים נחלקו מדינחאי ולדעתם הנוסח בהם הוא מדינים כתיב וקרי. אחד הפסוקים הוא מש' יה, יט, והשני, הפותח במילים "טוב שְׁבַת", נתון בספק: "טוב שבת על פנת גג" (כה, כד) או "טוב שבת בארץ מדבר מאשת מדינים וכעס" (כא, יט).

הערת מסורה בבליית בכתב-היד הבבלי אג1 פותרת את הספקות. וזה לשון המסורה הגדולה למשלי כא, יט:

מדינים דכת' מדונים ד'

טוב דוכעס (מש' כא, יט)

למי אוי (מש' כג, כט)

פחם לגחלים (מש' כו, כא)

דלף טורד (מש' כז, טו)

טלפד סימן -

רשימה זו מתאימה היטב לנמסר ברשימת החילופין: משלי יה, יט ומשלי כה, כד אינם באים כאן (ולעומת זאת כא, יט כלול כאן). מתברר אפוא שאילו הם שני הפסוקים שנחלקו בהם מסרני טבריה ומסרני בבל. ואם כך הדבר, הרי רשימת החילופין מעידה כי במשלי כה, כד יש כתיב וקרי לפי נוסח מערבאי, כהכרעת ברויאר.

46 הערת המסורה הזאת באה בשלושה כתיב-יד של קובץ המסורה 'אכלה ואכלה'. שניים מהם - כ"י פריס וכ"י סנקט-פטרוברג Evr. II 1554 מביאים את מש' כא, ט ("טוב לשבת על פנת גג"). בכתב-היד השלישי - כ"י האלקה - משתקף מצב מוזר: הוא מצטט "טוב שבת על פנת גג" (המתאים למש' כה, כד), אבל מקומו של הפסוק ברשימה מתאים דווקא למשלי כא, ט. נראה אפוא שבכ"י האלקה משתקף ניסיון להתאים את הערת המסורה אל הנוסח המקובל. אם נכון הדבר, הרי הוא משתלב בתופעה כללית שעמד עליה ד' לייאנס (לעיל, הערה 2) ביחס לכתב-היד של 'אכלה ואכלה': ברוב המקרים שבהם משתקף בכ"י פריס נוסח שאינו מתאים לנוסח המקובל, כ"י האלקה מתאים לנוסח המקובל.

47 ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 282-284 (הערה 47, 51, 58*), וראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 1007.

סיכום

המקורות שסקרנו במאמר זה מורים על ריבוי מחלוקות במקרים של כתיב וקרי המשקפים חילופי ו-י. שורשיהן של המחלוקות האלה עתיקים, והן משתקפות בכתיב-היד ובהערות המסורה. לעתים (כמו בלשונות מדונים/מדינים) כתיב-היד והערות המסורה מתאימים יפה אלה לאלה ומשתקפת בהם מחלוקת בין נוסח בבל ובין נוסח טבריה. אולם במקרים אחרים הגבולות אינם חדים וברורים כל כך: הערות מסורה המשקפות את נוסח בבל חדרו לכתיב-יד טברניים (כגון הערת המסורה על לשון אחיות והערת המסורה על שתי ווין), והמסרנים נאלצו להתמודד עמן בדרכים שונות: לשנות את הערות המסורה, או להביאן בלא ליישם אותן בנוסח המקרא, או לייחס אותן למדינחאי. לעתים נראה הדבר שגם בקרב מסרני טבריה עצמם היו מחלוקות שלא הוכרעו (כמו בכתיב המילה "מנוות"). פתרון מעניין במיוחד משתקף בכתיב ארם צובה, המביא הערת מסורה המנוגדת לנוסחו ומנסה ליישבה באמצעות הערת קרי שאינה נצרכת (במילה "הי'רד").

כתיב-היד ואזכורים ביבליוגרפיים

- א = כתר ארם צובה, דפוס-צילום, ירושלים תשל"ו, תנ"ך
- ב = כ"י המוזאון הבריטי, Or. 4445, תורה
- ל = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. I B 19 a, תנ"ך
- ל1 = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II B 17, משנת 930, תורה
- ל5 = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II B 39 (סימנו הישן T43), משנת 989, רוב נביאים ראשונים
- ל7 = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. I B 13 + Evr. I Bibl. 80, נביאים ראשונים
- ל26 = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II B 247 + Evr. II B 55, נביאים וכתובים
- ל^ב = כתב-יד קהיר שכתבו שמואל בן יעקב, גוטהייל 14, תורה (ראה: ברזיאר, ל^ב)
- ק = כתב-יד הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, נביאים
- ק2 = כתב-יד קהיר שכתבו שמואל בן יעקב, גוטהייל 27, נביאים ראשונים
- ק^ב = כ"י קמברידג', ספרייה האוניברסיטה, Add. 1753/2, כתובים
- ש = כ"י ירושלים Heb. 24° 5702 (לשעבר ששון 507), תורה
- ש1 = כ"י ששון 1053, תנ"ך
- ש2 = כ"י ששון 82, תנ"ך
- ד = דפוס מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו, תנ"ך

כתיב-היד הבבליים מסוכנים באותיות וספרות, כגון: אב, אג, אגג, 19, מב. תיאורם והספריות שבהן נמצאים כתיב-היד (או חלקיהם) מפורטים אצל ייבין, מסורת בבל, עמ' 99-

יוסף עופר

'אכלה ואכלה', מהר' פרנסדורף = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ד' פרנסדורף (על פי כ"י פריס 148), הגובר תרכ"ד

Fernando Díaz Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, = 'אכלה ואכלה', מהר' דיאז-אסטבן = Madrid 1975 (על פי כ"י האלף 10 Yb)

ברויאר, נוסח המקרא = מ' ברויאר, נוסח המקרא ב'כתר ירושלים' ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג

ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל"ב, ניו יורק תשנ"ב

גינצבורג, מסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א]

ייבין, מסורת בבל = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי, ירושלים תשמ"ה

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ס = מסורה סופית של ד

עופר, המסורה הבבלית = י' עופר, המסורה הבבלית לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א

עופר, מילים מורכבות = Y. Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002), pp. 209–233